

Є.П. Картузов (Європейський університет, м. Київ, Україна)

ВИЗНАЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, ЗНАЧЕННЯ І ФУНКЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ

У статті викладено результати досліджень у сфері визначення сутності фінансової безпеки підприємства. Проаналізовано наукові праці вчених і фахівців у цій галузі, визначено умови забезпечення, принципи управління фінансовою безпекою, фінансові інтереси підприємств і сутність самого поняття фінансової безпеки, загроз, джерел небезпек тощо.

Ключові слова: безпека, економічна безпека, фінансова безпека підприємства.

Рис. 3. Літ. 20.

Е.П. Картузов (Європейський університет, г. Киев, Украина)

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ: ПОНЯТИЕ, СОДЕРЖАНИЕ, ЗНАЧЕНИЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

В статье изложены результаты исследований в сфере определения сущности финансовой безопасности предприятия. Проанализированы научные труды ученых и специалистов в этой отрасли, определены условия обеспечения, принципы управления финансовой безопасностью, финансовые интересы предприятий и сущность самого понятия финансовой безопасности, угроз, источников опасностей и так далее.

Ключевые слова: безопасность, экономическая безопасность, финансовая безопасность предприятия.

Y.P. Kartuzov (European University, Kyiv, Ukraine)

DETERMINING THE FINANCIAL SECURITY OF AN ENTERPRISE: NOTION, CONTENTS, VALUE AND FUNCTIONAL ASPECTS

The article presents the results of the research in the field of determining the essence of financial security of an enterprise. Works of scientists and sectoral specialists are analyzed; the conditions for providing and the principles of financial security management are determined as well as the financial interests of enterprises, and the very essence of the notion "financial security" along with the threats, sources of dangers etc.

Keywords: security; economic security; financial security of an enterprise.

Постановка проблеми. Для більш чіткого розуміння поняття фінансової безпеки підприємства та його ролі необхідно звернути увагу на те, що фінансова безпека є частиною системи економічної безпеки. В конкретному випадку можна навіть зробити висновок про те, що фінансова безпека підприємства є частиною фінансової безпеки регіону, яка, у свою чергу, входить у фінансову безпеку держави.

Наявність у складі економічної безпеки підприємства фінансової складової має суттєве методологічне і методичне значення. Поняття «фінансова безпека підприємства» має враховувати сутність фінансової безпеки держави, під якою розуміється такий стан фінансово-кредитної сфери держави, який характеризується збалансованістю і якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз), здатністю цієї сфери забезпечувати захист національних фінансових інтересів, достатні обсяги фінансових ресурсів для всіх суб'єктів господарювання і населення.

Аналіз останніх досліджень. У науковій літературі категорія «фінансова безпека підприємства» (ще й сьогодні серед фахівців минулого і сучасності не має єдиного підходу до визначення даного поняття) визначається лише як складова економічної безпеки, хоча, як уже зазначалося, фінансова безпека має і самостійне значення, тобто так само, як відносяться між собою економіка і фінанси, без яких перша не може функціонувати. В Україні та світі проблемі визначення фінансової безпеки підприємства приділили свою увагу І.А. Бланк [3], Т.Г. Васильців [4], К.С. Горячева [8], Л.І. Донець [5], В.Д. Дорофєєв [6], А.А. Драга [7], М.М. Єрмошенко [8], С.М. Ілляшенко [9], Т.М. Іванюта [10], Г.В. Козаченко [11], В.А. Ліпкан [12; 13], В.П. Мак-Мак [14], Р.С. Папехін [16], В.П. Пономарьов [17] та інші.

Мета дослідження. Дослідження підходів до визначення поняття фінансової безпеки підприємства, її сутності, умов забезпечення. Визначення поняття небезпека і джерела небезпеки, а також фінансових інтересів підприємств та їхніх власників тощо.

Основні результати дослідження. Фінансова складова економічної безпеки підприємства у працях Е.А. Олейникова визначається «як стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів підприємства, яке виражене у найкращих значеннях фінансових показників прибутковості і рентабельності бізнесу, якості управління і використання основних та оборотних засобів підприємства, структури його капіталу, норми дивідендних виплат за цінними паперами підприємства, а також курсової вартості його цінних паперів як синтетичного індикатора поточного фінансово-господарського стану підприємства і перспектив її технологічного і фінансового розвитку» [15]. Це дуже широке і складне визначення поняття фінансової безпеки підприємства, оскільки робиться наголос на рівні використання корпоративних ресурсів. Крім суто фінансових питань, у визначенні охоплено й технологічні, які фінансової безпеки безпосередньо не стосуються [15].

С.М. Ілляшенко серед складових економічної безпеки також виділяє фінансову складову: про послаблення фінансової безпеки, як правильно стверджує він, свідчить зниження ліквідності, збільшення кредиторської та дебіторської заборгованостей, зниження фінансової усталеності тощо [9].

І.О. Бланк вважає під фінансовою безпекою підприємства «кількісно і якісно детермінований рівень його фінансового стану, який забезпечує стабільну захищеність його пріоритетних збалансованих фінансових інтересів від ідентифікованих реальних і потенційних загроз зовнішнього і внутрішнього характеру, параметри яких визначаються на основі його фінансової філософії і створюють необхідні передумови фінансової підтримки його сталого розвитку в поточному й перспективному періоді» [3]. Вчений визначає лише одну особливість фінансової безпеки, а саме, захист фінансових інтересів підприємства, і не включає таку характеристику, як необхідність забезпечення збалансованості і якості системи фінансових інструментів, технологій і послуг.

У Р.С. Папехіна фінансова безпека визначає певний стан фінансової стабільності, в якому повинно знаходитися підприємство для реалізації своєї стратегії, характеризується можливістю підприємства протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам [16].

Дещо по-іншому можна сформулювати визначення фінансової безпеки підприємства, якщо скористатись підходом, викладеним у Законі України «Про основи національної безпеки України» [1]. При цьому фінансову безпеку підприємства слід розглядати як захищеність життєво важливих інтересів підприємства, за якої забезпечуються його сталий розвиток, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз економічним інтересам.

На основі вищезазначеного, **фінансова безпека підприємства** – це такий його фінансовий стан, який характеризується, по-перше, збалансованістю і якістю сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, що використовуються підприємством; по-друге, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз; по-третє, здатністю фінансової системи підприємства забезпечувати реалізацію його фінансових інтересів, місії і завдань достатніми обсягами фінансових ресурсів; по-четверте, забезпечувати ефективний і сталий розвиток цієї фінансової системи.

Умови забезпечення фінансової безпеки підприємства такі:

- високий ступінь гармонізації й узгодження фінансових інтересів підприємства з інтересами оточуючого середовища та інтересами його персоналу;
- наявність на підприємстві стійкої до загроз фінансової системи, яка спроможна забезпечувати реалізацію: фінансових інтересів, місії і завдань;
- збалансованість і комплексність фінансових інструментів і технологій, які використовуються на підприємстві;
- постійний і динамічний розвиток фінансової системи (підсистеми) підприємства.

Виходячи з усього вищесказаного, до понятійного апарату фінансової безпеки підприємства можна віднести такі основні категорії:

1. **Об'єктом** фінансової безпеки підприємства виступає фінансова діяльність підприємства, безпеку якої необхідно забезпечити (фінансова діяльність – це процес, на який спрямовується функціонування підсистеми забезпечення фінансової безпеки).

2. **Суб'єкти** фінансової безпеки – це керівництво підприємства і його персонал незалежно від займаних посад і виконуваних обов'язків.

3. **Предмет** фінансової безпеки підприємства полягає у діяльності суб'єктів фінансової безпеки як реалізації принципів, функцій, стратегічної програми або конкретних заходів з забезпечення фінансової безпеки, яка спрямована на об'єкти фінансової безпеки.

4. **Основна мета** забезпечення фінансової безпеки впливає із сутності фінансової безпеки підприємства і полягає у безперервному й сталому підтриманні такого стану фінансової діяльності, який характеризується збалансованістю і якістю всіх фінансових інструментів, технологій і фінансових послуг, які використовуються підприємством, стійкістю до впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, здатністю фінансової системи підприємства забезпечувати реалізацію його фінансових інтересів, місії і завдань достатніми обсягами фінансових ресурсів, а також – розвиток цієї системи.

5. **Ризик** виступає однією з форм небезпеки, а саме:

а) можлива небезпека невдачі дій, що вживаються, або самі дії, пов'язані із такою небезпекою;

б) існування або можливість виникнення ситуації, за якої формуються передумови протидії реалізації цінностей, інтересів і цілей забезпечення безпеки;

в) можливість, яка спричиняє чи може спричинити невдачі запланованих дій та погіршити становище підприємства або спричинити його банкрутство (фінансовий ризик безумовно пов'язаний з управлінням підприємством і прийняттям для підприємства кардинальних рішень: будь-яке управлінське рішення – це вже ризик його реалізації і наслідків) [12].

6. Поняття «*загроза*» є близьким за суттю і рівнем впливу на об'єкт загрози до терміну «небезпека». Загроза виступає ще однією формою небезпеки, а саме:

1) як небезпека на стадії можливого переходу у дійсність, як наявна чи потенційна демонстрація готовності:

а) щодо суб'єктів господарської діяльності – одних суб'єктів завдати шкоду іншим;

б) щодо процесів, явищ – негативно вплинути на господарську діяльність підприємства;

2) існування або можливість виникнення ситуації, за якої формується передумови протидії забезпеченню безпеки (вона обмежується діями, які підкріплюють її, але не переростають у діяльність, безпосередньо спрямовану на її здійснення);

3) сукупність причин та умов, які створюють небезпеку інтересам суб'єкта [13].

Важливим методологічним положенням є визначення сутності і походження *джерел небезпеки* (загрози, ризику).

Джерела небезпеки – це потенційна можливість порушення функціонування та розвитку об'єкта. Такими джерелами є *умови* і *чинники*, вплив яких на об'єкт має негативний характер, або це умови й чинники, які містять у собі і за певних умов самі по собі або у різній сукупності виявляють чи знаходять ворожі наміри, шкідливі властивості, деструктивну природу.

В разі, коли рівень фінансової безпеки дуже низький або вона відсутня, на перший план виступає антикризове управління фінансовою діяльністю. Процес антикризового управління розпочинається тоді, коли на фінансову діяльність прямо діє сукупність певних загроз, але ще є можливість самостійно вийти з кризового стану. Під *антикризовим управлінням* розуміють систему управління підприємством, спрямовану на завчасне виявлення можливих кризових ситуацій, розроблення заходів протидії, швидке реагування на будь-які зміни в зовнішньому та внутрішньому середовищах [7; 19].

Саме розробка і реалізація попереджувальних заходів у процесі антикризового управління є основою забезпечення фінансової стійкості підприємства. Основною *метою обох видів управління (тобто антикризового і фінансовою безпекою)* є повернення підприємства до нормального стану фінансової діяльності. Отже, *об'єктом антикризового управління є кризовий фінансовий стан підприємства, об'єктом управління фінансовою безпекою – сукупність загроз і небезпек, які впливають на нього.*

Різними є й інструменти, які використовуються цими видами управління:

- при антикризовому управлінні це: реструктуризація; реінжиніринг; санація;

- при управлінні фінансовою безпекою – методи стратегічного і поточного управління.

Індикатори або показники стану фінансової безпеки – це кількісні характеристики стану фінансової діяльності, відібрані для характеристики стану фінансової безпеки підприємства. Для останньої важливе значення мають як самі індикатори, що характеризують фінансовий стан, так і їхні порогові значення. Під **пороговими** значеннями індикаторів фінансової безпеки доцільно розуміти граничні величини, недотримання яких призводить до переходу фінансової безпеки з безпечного стану до небезпечного. Слід підкреслити, що за межами граничних значень індикаторів фінансової безпеки фінансова система підприємства втрачає спроможність до динамічного розвитку, стає об'єктом, який втрачає свою ліквідність, тому їй загрожує банкрутство.

Методом забезпечення фінансової безпеки підприємства виступає спосіб її забезпечення. Метод передбачає наявність інструменту фінансової діяльності, яким є певне фінансове знаряддя (фінансова технологія), що використовується в процесі реалізації відповідного методу.

Виходячи із загального розуміння терміна, *принципом управління фінансовою безпекою підприємства* слід вважати керівне положення, якого слід дотримуватися у процесі впливу на її стан.

До принципів управління фінансовою безпекою підприємства слід віднести такі:

- первинність господарського законодавства під час забезпечення фінансової безпеки підприємства;

- застосування програмно-цільового управління в забезпеченні фінансової безпеки підприємства;

- обов'язкове визначення сукупності власних фінансових інтересів підприємства у складі його місії;

- інтегрованість підсистеми управління фінансовою безпекою підприємства із загальною системою фінансового менеджменту;

- забезпечення збалансованості фінансових інтересів підприємства (в особі його власників і керівництва), окремих його підрозділів і персоналу, зайнятого на підприємстві;

- взаємна матеріальна відповідальність персоналу і керівництва за стан фінансової безпеки підприємства;

- необхідність постійного моніторингу реальних і потенційних загроз фінансовій безпеці;

- відповідність заходів із забезпечення фінансової безпеки економічній стратегії розвитку підприємства, його місії;

- координація між собою всіх вжитих заходів із забезпечення фінансової безпеки на підприємстві;

- необхідність і своєчасність удосконалення системи фінансової безпеки підприємства;

- необхідність організаційного і методичного оформлення підсистеми управління фінансовою безпекою;

- мінімізація витрат на забезпечення фінансової безпеки підприємства.

Важливим кроком на шляху забезпечення фінансової безпеки підприємства є **розробка концепції фінансової безпеки**.

Концепція фінансової безпеки – це певна сукупність поглядів на забезпечення фінансової безпеки, яка передбачає також комплексне визначення загроз і системне розуміння шляхів їх усунення. Концепція має включати шляхи виявлення й усунення загроз, принципи, які необхідно при цьому застосовувати, сукупність прогнозованих ситуацій зі станом фінансової безпеки, інструменти і технології, потрібні для цього, а також алгоритм забезпечення фінансової безпеки. Концепція як модель є основою для розробки стратегії забезпечення фінансової безпеки підприємства.

Прикладом такої концепції може бути «фінансова стратегія підприємства» І.О. Бланка, яка визначається як «один із найбільш важливих видів функціональної стратегії підприємства, що забезпечує всі основні напрями розвитку його фінансової діяльності і фінансових відносин шляхом формування довгострокових фінансових цілей, вибору найбільш ефективних шляхів їхнього досягнення, адекватного корегування напрямів формування і використання фінансових ресурсів за зміни умов зовнішнього середовища» [3].

До цього визначення сутності фінансової стратегії можна було б додати забезпечення фінансових інтересів підприємства та його фінансової безпеки.

Різновидом фінансової стратегії є стратегія забезпечення фінансової безпеки підприємства, яка може бути окремою системою, а може входити до складу загальної фінансової стратегії підприємства, яка, у свою чергу, входить до складу його загальної стратегії. Тоді *стратегію забезпечення фінансової безпеки підприємства* можна визначити так: це науково-методичний інструмент (технологія), який включає визначення стратегічних фінансових цілей (у вигляді фінансових інтересів), вибір ефективних напрямів, форм і методів їх досягнення й механізм реагування на зміни у зовнішньому середовищі і внутрішньому стані фінансової діяльності.

Основною метою такої стратегії має бути забезпечення фінансової безпеки підприємства.

Базуючись на підході до визначення сутності і змісту національних фінансових інтересів [8], до основних рис *фінансових інтересів* підприємства можна віднести такі:

1) фінансові інтереси підприємства є проявом, з одного боку, економічних відносин підприємства, з іншого – суперечностей фінансової діяльності самого підприємства. У такому вигляді фінансові інтереси підприємства є носіями суперечностей фінансової діяльності і тому вони нерозривні між собою. Інтереси, як і суперечності, водночас є джерелами і рушіями розвитку фінансової діяльності підприємства і забезпечення його фінансової безпеки;

2) фінансові інтереси підприємства породжені об'єктивною необхідністю повного забезпечення підприємства всіма видами фінансових ресурсів для здійснення ефективної комерційної (виробничої і маркетингової) діяльності. Фінансові інтереси на рівні підприємства – це відображення спільної думки

власників, керівництва і персоналу підприємства, тобто є вираженням конкретних фінансових інтересів людей, які володіють або працюють на цьому підприємстві;

3) структура фінансового інтересу підприємства містить об'єкт, тобто на що спрямований інтерес, і суб'єкт – хто конкретно має цей інтерес;

4) фінансові інтереси проявляються у фінансовій діяльності підприємства і забезпечуються завдяки використанню певних фінансових інструментів (технологій);

5) зміст фінансового інтересу підприємства поряд з основною метою його реалізації включає й засіб її досягнення, а саме, фінансовий інструмент як певну структуру, тобто між цими структурними елементами фінансового інтересу існує діалектична єдність.

Слід підкреслити, що за нинішніх умов розвитку економіки України одномоментна реалізація фінансових інтересів підприємства є неможливою. Така реалізація може бути тільки послідовною, а її тривалість обумовлюється наявністю жорстких ресурсних обмежень і конкуренцією на ринку. Це вимагає визначення пріоритетних завдань і рішучих дій керівництва й персоналу підприємства у ході їх виконання.

Існує головна (первинна) об'єктивна суперечність між стратегією розвитку підприємства, включаючи його операційну діяльність, і можливостями його фінансового забезпечення. Дія цієї суперечності є рушієм фінансової безпеки підприємства.

Суб'єктами фінансових інтересів підприємства є: його власники, керівництво підприємства, персонал, тобто дотримується певна ієрархія фінансових інтересів підприємства. Загалом, фінансові інтереси є важливою складовою забезпечення розвитку підприємства й економічних відносин з оточуючим середовищем. Вони є об'єктивним виразом фінансової діяльності підприємства і провідною складовою економічних інтересів підприємства взагалі.

Реалізація фінансових інтересів тісно пов'язана із забезпеченням фінансової безпеки підприємства. По суті, реалізація фінансових інтересів підприємства і є змістом забезпечення його фінансової безпеки. Тому захист власних фінансових інтересів підприємства виступає найважливішою складовою забезпечення належного стану його фінансової безпеки.

Головний фінансовий інтерес підприємства у ринкових умовах – зростання його ринкової вартості та збільшення присутності на ринку.

До основних фінансових інтересів підприємства можна віднести:

1) максимізацію прибутку;

2) забезпеченість інвестиціями для розвитку підприємства, включаючи його фінансову систему і в її складі – підсистему забезпечення фінансової безпеки;

3) забезпечення основним і оборотним капіталом для ефективного ведення комерційної діяльності;

4) оптимізацію відрахувань до бюджету.

На рівень фінансової діяльності підприємства і, відповідно, на стан його фінансової безпеки впливають:

- внутрішні чинники – рівень операційного і стратегічного фінансового менеджменту;
- зовнішні чинники – держава, ринок, конкуренція.

Рис. 1. Класифікація фінансових інтересів з урахуванням різних критеріїв [8]

При цьому важливо визначитися, що більше впливає на рівень фінансової безпеки підприємства – внутрішні чи зовнішні чинники. Це залежить від багатьох умов і для цього потрібно проводити аналітичні дослідження. На кожному підприємстві набір чинників і рівень впливу на фінансову безпеку буде різним. Відсутність фінансової безпеки, а інколи і низький її рівень призводить до поглинання чи банкрутства підприємства.

Використовуючи підхід, викладений у [8], алгоритм практичної реалізації фінансових інтересів підприємства у вигляді методологічної схеми взаємозв'язку основних категорій фінансової безпеки підприємства може мати такий вигляд (рис. 2).

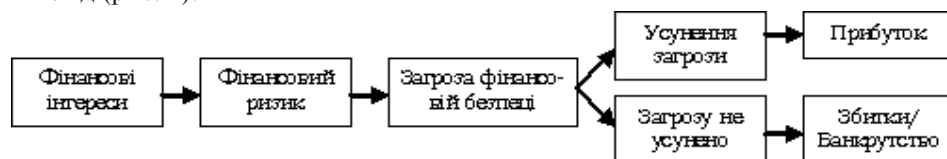

Рис. 2. Методологічна схема взаємозв'язку основних категорій фінансової безпеки підприємства [8]

Теоретичну модель реалізації фінансових інтересів підприємства з урахуванням загроз фінансовій безпеці та економічної стратегії підприємства наведено на рис. 3.

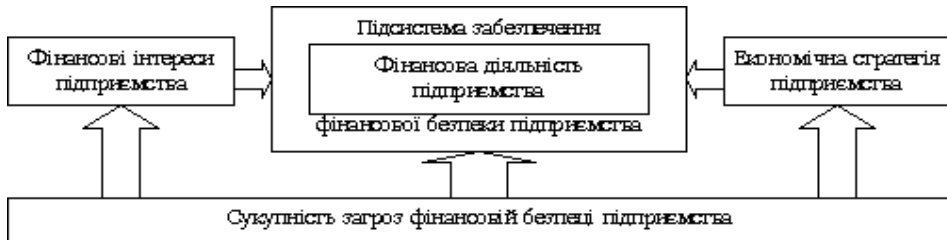

Рис. 3. Теоретична модель реалізації фінансових інтересів підприємства [8]

Основні завдання підсистеми управління фінансовою безпекою підприємства такі:

- визначення пріоритетних фінансових інтересів підприємства і забезпечення їх коригування в разі необхідності;
- створення ефективного механізму забезпечення фінансової безпеки підприємства, умов оперативного реагування на загрози, їх своєчасного виявлення;
- прогнозування тенденцій, які ведуть до порушення нормального функціонування фінансової системи підприємства та її розвитку;
- встановлення причин і умов, які спричиняють фінансовий збиток і загрожують реалізації фінансових інтересів підприємства, порушенню нормального функціонування його фінансової системи;
- своєчасне виявлення й усунення загроз фінансовій безпеці підприємства, зниження ризиків у його фінансовій діяльності;
- забезпечення зацікавленості керівництва і персоналу в ефективній фінансовій діяльності підприємства;
- забезпечення відповідності визначених місії і фінансової стратегії підприємства сукупності його пріоритетних інтересів;
- забезпечення збалансованості фінансових інтересів окремих підрозділів і персоналу з пріоритетними фінансовими інтересами підприємства в цілому;
- створення умов для максимально можливого відшкодування або локалізації завданого збитку неправомірними діями юридичних чи фізичних осіб;
- проведення комплексу заходів із перевірки ділових партнерів даного підприємства;
- ефективно припинення зазіхань на фінансові ресурси з боку персоналу підприємства та його ділових партнерів.

При розробці і створенні підсистеми управління фінансовою безпекою підприємства доцільно дотримуватися таких вимог:

1. Підсистема управління фінансовою безпекою підприємства має функціонувати безперервно.
2. Підсистема повинна бути добре спланованою.
3. У межах певного підприємства має забезпечуватися не тільки функціональна самостійність цієї підсистеми, але й її інтегрованість до загальної системи управління підприємством.
4. У процесі утворення підсистеми управління фінансовою безпекою підприємства необхідно чітко уявляти, що слід захищати тільки те, що є доцільним з фінансової точки зору.

Висновок. У дослідженні викладено визначення сутності фінансової безпеки підприємства, проаналізовано наукові праці вчених і фахівців у цій галузі, визначено умови забезпечення, принципи управління фінансовою безпекою, фінансові інтереси підприємств і сутність самого поняття фінансової безпеки, загроз, джерел небезпек тощо.

1. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 №964-IV // zakon1.rada.gov.ua.
2. Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України // www.skobar.ru.
3. Бланк І.А. Управление финансовой безопасностью предприятия. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. – 784 с.
4. Васильців Т.Г. Економічна безпека підприємства України: стратегія та механізм зміцнення: Монографія. – Львів: Арал, 2008. – 384 с.
5. Донець Л.І., Ващенко Н.В. Економічна безпека підприємництва: Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. – К., 2008. – 239 с.
6. Дорофеев В.Д., Шмелева А.Н., Шестопал Н.Ю. Менеджмент: Учеб. пособие. – М.: Инфра-М, 2008. – 440 с.
7. Драга А.А. Обеспечение безопасности предпринимательской деятельности. – М., 2008. – 304 с.
8. Єрмошенко М.М., Горячева К.С. Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємство: Наук. монографія. – К.: Національна академія управління, 2010. – 232 с.
9. Ільяшенко С.Н. Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке // Актуальні проблеми економіки.– 2003.– №3. – С. 12–19.
10. Іванюта Т.М., Зайчковський А.О. Економічна безпека підприємства: Навч. посібник для студ. вищ. закл. – К.: Центр навчальної літератури, 2009. – 256 с.
11. Козаченко Г.В., Пономарьов В.П., Ляшенко О.М. Економічна безпека підприємництва: сутність та механізм забезпечення: Монографія. – К.: Лібра, 2003. – 280 с.
12. Ліпкан В.А. Безпекознавство: Навч. посібник. – К.: Європ. ун-т, 2003. – 208 с.
13. Ліпкан В.А. Національна безпека України: Навч. посібник. – К.: Кондор, 2008. – 552 с.
14. Мак-Мак В.П. Служба безопасности предприятия. Организационно-управленческие и правовые аспекты деятельности. – М.: Мир безопасности, 2008. – 160 с.
15. Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность) / Под ред. Е.А. Олейникова. – М., 2007. – 288 с.
16. Перекрестова Л.В., Папехин Р.С. Внешние и внутренние угрозы финансовой безопасности предприятия // Финансы и кредит.– 2009.– №16. – С. 68–75.
17. Пономарев В.П. Концепция экономической безопасности предприятия // Бизнес-информ.– 2008.– №15–16. – С. 110–113.
18. Скібницький О.М. Антикризовий менеджмент: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2009. – 568 с.
19. Шериньова З.Є., Оборська С.В. Антикризове управління підприємством: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. – К.: КНЕУ, 2006. – 196 с.
20. Штангрет А.М., Копилок О.І. Антикризове управління підприємством: Навч. посібник. – К.: Знання, 2007. – 335 с.

Стаття надійшла до редакції 26.03.2012.